

Мирослав Лаюк

БОРОТЬБА ПОВСТАНЦІВ ПРОТИ РАДЯНСЬКИХ ОКУПАНТІВ У КАРПАТАХ У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ ГЕРАСИМ'ЮКА

Василь Герасим'юк, один з найяскравіших сучасних українських поетів, зобразив боротьбу повстанців проти радянських окупантів у Карпатах як протистояння «свого» і «чужого»: прихід окупанта руйнує автентичний карпатський культурний простір, натомість спротив підпілля стає символом людської боротьби за ідентичність та власну гідність.

Модель історії. Основні історичні події тексту Герасим'юка стосуються середини ХХ століття, коли в Карпати приходять ті, хто змінює споконвічний устрій, – радянські окупанти. Вони винищують «найкращих», вивозять їх з рідних місць, деморалізують місцевих, які у своєму світоустрої зберегли архаїчні пласти культури та сформуvalи константи «карпатського тексту». Культурологічні, соціальні й аксіологічні розмисли Герасим'юка стосуються колізій, які постають у межах цих тем. Часові пласти часто зміщуються, контамінуються, а їхня впорядкованість забезпечується образною та ідейною цілісністю поезій (наприклад, в одному хронотопі зустрічаються воїни-опришки ХVІІІ ст. і родич-повстанець ХХ ст., що дозволяє поетові утвердити ідею опору «свого» «чужому», боротьби «добра» проти «зла» – незалежно від місця й часу). Що ж стосується історії роду, то основні її етапи пов'язані з боротьбою у лавах повстанців, виживанням чи винищенням (під час

еміграції), а давніше – з часами опришків, коли відбувалася боротьба проти інших окупантів.

Книжка вибраного Василя Герасим'юка «Була така земля» підсумовує його творчість за більш як тридцятиліття, і у самій своїй назві наголошує на перебуванні поетової «землі» у минулому часі («була»). Географічні параметри карпатської землі, її населення – зі своєю історією, побутом і участю в ритуальних практиках, – осмислюються поетом у певному означеному ним специфічному часопросторі.

Герасим'юк прописує зміни ландшафту та досліджує історію не лише людей, а й інших об'єктів простору; при цьому масштаби узагальнень переносяться на століття і тисячоліття. Наприклад, поет відтворює історію лісу, одного з основних маркерів карпатського простору: «Коли праліс поліг, / а молодого лісу ще не було, / великий зруб страшно зіяв між горами» («Молодий ліс»). Сучасні (починаючи з середини минулого століття) зміни для поета – настільки великого масштабу, що навіть ландшафт зазнає зримих перетворень, він набуває мови, щоби засвідчити кінець світу, спричинений діями людини: «Розкотисто рокоче з висоти, / з проваль гуде, але на дні самому / Шепочуть губи стулені: прости. / І видихають пагорби: нікому» («Вже чув цей сміх...»). Можна сказати, що сучасний стан світу для Герасим'юка – передапокаліптичний (недарма його сприймають як автора есхатологічного світовідчуття [1, с. 419]). Зміни, за якими починається апокаліпсис, – це коли сама «земля» – тобто її просторовий вимір, її твердь, основа – не здатні існувати в умовах «сучасності». Передапокаліптична ситуація супроводжується руйнуванням лінійності у змінах епох, настанням новоміфологічного часу хаосу: «Вже чув цей сміх / на пагорбах моїх. / В якому сні? / В яким тисячолітті? / Чий вишкір? / Залишився тільки сміх. / Цей регіт. / По за часом. // Ніби в міті» («Вже чув цей сміх...»).

Саме тому точно вказаний лінійний історичний час (у віршах «Восени, наприкінці 40-х», «Бурелім на провідну неділю 1989» тощо) у Герасим'юка так часто зміщується в минуле чи майбутнє, рухається у зворотному напрямку, контамінується з іншими

часами та з вічністю (як у вірші «1745 – Петрівка»: опришки «сидитимуть – доки світ»; і в цьому хронотопі історичні герої ХІХ і ХХ століть зустрічаються з біблійними персонажами).

Для такої темпоральності історія поетового роду стає моделлю історії.

Історія роду. Історія роду Герасим'юка є однією з магістральних тем творчості поета: з творів різного часу ми дізнаємося про батьків, дідів, прадідів, близьких і далеких родичів. Саме відносно історії роду структурується хронологічна вертикаль «карпатського тексту» В. Герасим'юка, це є основою побудови його історичної осі.

Василь Герасим'юк навчався у школі рідного села, а 9 і 10 класи закінчив у Коломиї. Після отримання середньої освіти вступив на українську філологію Київського університету ім. Т. Шевченка. З цього часу живе у столиці, працює редактором у видавництвах «Молодь», «Дніпро», з 1994 року робить літературні передачі на державній телерадіокомпанії, а з 2010 – веде цикл авторських програм «Діалог» на телеканалі «Культура».

Віктор Неборак пише, що «навіть зовнішня канва біографії В. Герасим'юка <...> сповнена відчутної напруги» [2]. Дід по батьковій лінії поета був командиром в армії Українських січових стрільців, він помер від ран у 1932 році. Один з його синів, дядько Василя, «був взятий зі зброєю в руках. Відповідно – двадцять п'ять років. А батька з мамою вислали» [3, с. 13]. З боку матері – «рід теж унікальний. Дід був і ройовим, і чотовим, і сотенним. Його псевдо Котигорошко, воно зазначене всюди, де треба» [3, с. 13], тобто він, а також дядько воювали в підпіллі. «Котигорошко» сидів у одній камері з кардиналом Сліпим, спочатку йому призначили смертну кару, але «треба було у таких випадках, щоби люди давали свідчення про звірства: кинув у криницю якусь активістку або ще щось. Але він мав такий авторитет, що ніхто нічого на нього не наговорив» [3, с. 13], тому вирок змінили на двадцять п'ять років ув'язнення. Поет підсумовує: «У мене по лінії матері, по лінії батька були в УПА <...> ... всі вони в мене були командири» [3, с. 12].

Характер життя Герасим'юкових предків та умови тодішньої державної політики СРСР зумовлюють те, що поет народжується у Караганді (тодішня Казахська РСР) 18 серпня 1956 року. Батьки, вивезені через «український буржуазний націоналізм» на евакуацію до Караганди 1956 року, після XX з'їзду КПРС, коли почалися зміни сталінських порядків, повертаються у рідну Прокураву, попри те, що малому Василеві всього два місяці. Про рідне село поет каже: «У мене немає жодного домішку навіть із сусіднього села. Вони всі з Прокурави. Їх там цілий цвинтар – десь на три поверхи вниз» [3, с. 14]. Саме це місце постає певним ідеалізованим локусом: «Ми навіть живем і вмираєм, хоч ми з Прокурави, / де князь цього світу долоню кладе на плече» («Братові»).

Родичі поета, спільнота – чинять спротив, як це робили колись опришки, тобто їхні предки. Така боротьба стає для них справою честі.

Повстанці й опришки. Типологічним відповідником повстанця для Герасим'юка є опришок, який боровся проти інших окупантів на цій землі. Опришки згадані у багатьох віршах, часто ці образи контаминуються. Так, у «київській» поемі «Сон у метро», назване ім'я повстанця – Святослав (якого згадано поряд з князем Святославом Ігоровичем), у його сотні воював дід Василь (Якібчук). Так само час зміщується у поемі «1745 – Петрівка», де з'являється той же дід Василь. Там йдеться про те, як Довбуш збирає своїх побратимів у корчмі села Ясіня. Серед опису атмосфери 1745 року несподівано виринають герої та реалії XX століття: «опустив карабін мій дід Василь». Вірш «Прадід» прописує історичну вісь роду до прадіда, прапрадіда, та інших предків, що накладається на історію рідного села і Карпат: вибори до австрійського парламенту, опришківство, солеваріння... Історія вкотре постає чимось невпорядкованим, проте все ж тримається купи не на офіційних записах, а на пам'яті роду: «Прадіда знають, а хто / розкаже про його тата? <...> Коли все губиться? В рік його народження? / У яких церквах, у яких магістратах, / у скриптурах яких німецьких, польських / записаний той рік?».

Повстанці для Герасим'юка – це часті персонажі віршів. Їхні історії він переповідає за посередництвом «кахель». Цикл «Кохлі» побудований за принципом екфразису: поет нібито відтворює сюжет циклу кахель майстра Бахметюка. Олекса Бахметюк (1820–1882, с. Пістинь Косівського району Івано-Франківської області) є основоположником так званої «косівської кераміки». Деякі «кахлі» передають одночасно кілька ситуацій, достатньо динамічних і емоційно напружених мікросюжетів. Так, у вірші «Вибігла серед ночі з хати...» сфокусовано кілька мотивів в одному сюжеті: і про перелякану жінку, котра серед ночі вибігла з дому; і про її переховування на черешні; і – далі – про носіння їжі в ліс (очевидно, повстанцеві); зрештою, фокус поетичного бачення вкінці зосереджується на потоці, що витікає з бункера. Через короткі історії «кахель», через інші вірші Герасим'юк зображує побут повстанців, їхні подвиги і щоденні проблеми.

Поезія «Верхами біжить» відтворює епізод, коли «мати мертвого Святослава / впала на замінованого сина, / і разом вони піднялися в небеса». Розповідям про інших повстанців у творчості Герасим'юка присвячений великий корпус текстів.

У вірші «Прийшли вночі. “Твій, діду, син умер...”» йдеться про чоловіка, котрий, дізнавшись про смерть сина (повстанця), серед ночі «перевертався на печі, / немовби у землі перевертався». Проте у наступному ж рядку Герасим'юк додає: «Ні, не в землі – в повітрі...», – адже після смерті наступника, а отже, факту закінчення роду, людина втрачає і сенс своєї присутності у попередньому хронотопі. Фінал вірша такий: «...З потоку підняли, несуть у ліс... / І той, котрий прокинувся, заплаче. / А може, й ні. Бо там не буде сліз, / де ти перевертаєшся, Космаче»: ці трагедії маленьких людей Герасим'юк переносить на трагедію всієї «землі» через синекдоху «Космач»; і цей «острів» теж перевертається: як перейнятий болем чоловік, Космач теж тепер у повітрі – тому старий, разом із землею, переходить у повітря.

Таким чином, у Герасим'юка існують дві «землі»: «земля небесна» і «земля земна». При цьому «земля земна» ненавидить людину, у вірші «Восени, наприкінці 40-х...» на ній відбувається

щось абсолютно чуже світоустрою: «Не можу тебе обняти, / бо страшно скрізь і страшно, / стоячи на такій землі, / цілувати тебе»; «добре тільки в стайні», адже тільки в худоби залишилося «щось лагідне, щось людське, щось материнське». Сцена відбувається у рустикальному пейзажі, і коли наближається «чужий», героїню, кохану ліричного героя, «відриває від цієї землі разом із молоком». Еротичний пасаж закінчується жахливим епізодом: героя (очевидно, повстанця) забирають від його коханої, з якою він перед цим цілується на горищі стайні, «а над ними тихо співає букове листя і яворове». Його виводять із зав'язаними за спиною руками, кидають головою у гній, притискаючи чоботами, і б'ють, «доки літав перед їхніми невиспаними очима яворовий, а може, буковий листочок»: світ маліє. А у вірші «Стилізація: сонет (I)»: «...земля, де перехопить подих, / кружляла вже над головами».

Нові зміни, запроваджені окупантом, призводять до перевертання в імагінативній свідомості ієрархічної вертикалі.

Ієрархічна вертикаль. У міфологічній свідомості важливою постає ієрархічна вертикаль, а також зв'язки центру і периферії. На думку М. Еліаде, «Розрив простору» (тобто початок ритуального дійства) «є початком створення Світу, бо він дає “вихідну точку”, центральну вісь усіх майбутніх рухів. Тобто простір ієрархізується відносно цього центру, бо вияв священного онтологічно є моментом народження Всесвіту» [4, с. 12]. Так, осердям Герасим'юкового міфосвіту є гора Грегит. Опозиційним у традиційній системі «верх»/«низ» у Герасим'юка мав би бути «барак». На перший погляд, його можна вважати символічним «Антиреготом», тобто «низом» з традиційним набором асоціацій. Проте цей локус у Герасим'юка зазнає інверсії. Барак (це слово асоціюється насамперед з табірним житлом) стає місцем здійснення актів мужності і людяності: саме тут перебувають вивезені карпатці, серед яких багато Герасим'юкових родичів і односельчан, які змушені жити і вмирати в нелюдських умовах. Абсолютним відповідником карагандинського бараку стає карпатська криївка. У вірші «Старий Завіт» контаміновані два простори: нари

в Косові (де була в'язниця НКВС) і барак в Караганді (місце евакуації «буржуазних націоналістів»). Кость Москалець стверджує, що «сама географія, відрубність гірських регіонів і самотня гуцульська ментальність перетворювали рух опору на метафізичний спротив людини нелюдському» [5, с. 308]. «Старий Завіт» – це спогад про старий карпатський світ, який ще не знає лінійності часу. Герасим'юків «тато у тифозному бараці / читав Старий Завіт. А поруч труп / лежав...», і в цьому пекельному пейзажі відбувається зустріч людини зі світом духів: до чоловіка приходить Чугайстер (персонаж карпатської демонології). Карагандинські реалії тут переносяться «у піднебесся» – в полонину, рідний головному героєві простір. Сам Герасим'юк коментує: «зустріч людини зі світом духів завжди небезпечна і може погано закінчитися для неї, незалежно від того, з якими саме духами – добрими чи злими – вона стикається» [5, с. 314]. Розкладання полонинської ватри має забезпечити ритуальний вихід до трансцендентного – саме тому вівчаря, якого призначали стерегти у полонині ватру, жорстоко карали побратими, якщо він її не вберігав, адже ватра «...помирає тільки раз, / тому бережемо її». Події ХХ століття відчужили людину від можливості спілкування зі світом духів, тому у «Старому Завіті» ця зустріч двох світів набуває такого драматизму, який уможливорює будь-які перевертання традиційних ієрархічних символічних схем. У вірші згадується «Книга» як символ перетворення «низового» локусу на рятівний «верх»: «Мій тато у тифозному бараці / читав Старий Завіт. А поруч труп / лежав. Іще вчорашній. Наче зруб, / зів'яз барак. Не винесли і вранці, // і тато Книгу між собою й ним / поклав. Заплющив очі і розплющив. / Бо вимовить не міг. А зір подужчав. / Здіймався барак, мов полонинський дим...». Герасим'юк доводить, що навіть у таких умовах людина прагне зберегти зв'язок із трансцендентним, вона читає Старий Завіт, – що означає, як вказує Герасим'юк у коментарі, «не лише частину Біблії, а й світ гуцульських міфів, зв'язок між полонинськими людьми та духами, передавання цього зв'язку від покоління до покоління» [6, с. 314].

Типологічним відповідником бараку у Герасим'юка є криївка, де переховуються упівці. Вірш «Коса» розгортає цілий епічний сюжет: жінка-повстанка, яка змушена довгий час сидіти під землею, просить товариша відітнути її пишну, довгу і прекрасну косу. Проте воїн відмовляється це робити і довгий час сам щодня розчісує волосся, яке стає символом світозбереження, а розчісування – ритуальним дійством, що забезпечує світові впорядкованість і взагалі – можливість існування.

Як бачимо, традиційні «верх» і «низ» космосистеми у Герасим'юка часто піддаються інверсії: гора Грегит залишається «найвищим» місцем етичної системи поета, але позаяк у «низових» бараці і криївці борються й помирають «найкращі», це змінює аксіологічний вимір таких місць. До того ж, загострюється ритуально-міфологічна опозиція «свій» // «чужий».

«Свій» і «чужий». Будь-яке ритуальне дійство передбачає означення межі, а потім і налагодження зв'язку між «своїм» і «чужим». Так, «своїми» є учасники ритуалу, які належать до певної спільноти, тоді як «чужі» – світ духів і демонів, до яких людина звертається задля реалізації власних потреб, «чужі» – це вороже людині й спільноті. У випадку Герасим'юка ця схема зазнає певної модифікації: з'являється новий вид «чужого», заради протистояння якому ситуативно об'єднуються представники карпатської демонології з людьми, які тут мешкають.

У Герасим'юка «чужий» – це той, хто хоче увірватися у карпатський простір і зруйнувати чи стереотипізувати його, це окупант, дії якого спричиняють до утвердження хаосу. У спрофанізованому світі для Герасим'юка ефект ритуалу залишається стабільно дієвим, бо працює з такою ж інтенсивністю, як і діяв в усі часи; правда, його учасників стало значно менше: коло «своїх» звужується. Герасим'юк поглиблює ритуалізацію своїх текстів, мета яких – збереження світу. Людмила Кісельова вважає, що Герасим'юкові тексти засвідчують «релігійну музичність»: «той абсолютний слух, який дозволяє поетові чути крізь гамори сьогодення “золотий гомін” вічності, вловлювати суголосність минулого та прийдешнього, утверджувати порушені основи світової

гармонії», а тому й здійснювати «ритуал оновлення слова і світу задля їх збереження» [7, с. 6]

Визначення «чужого» у Герасим'юка варіюється: якщо в часи Довбуша таким постає іноземець-загарбник, то в середині ХХ століття – це вже інший окупант, а у наш час – бізнесмен, обиватель, турист, який сприймає тільки етнографічні Карпати і не має жодного стосунку до їхньої автентики, крім як руйнівного впливу.

Герасим'юк не робить спроб порозумітися зі світом «чужих», чия «реальність» для нього вже остаточно маркована контекстами занепаду, нелюдності, непорядності. На думку Володимира Моренця, «реальну дійсність» Герасим'юк «повсякчас обсервує “зі сторони”, з пильно стереженого материка роду, який навіть у ніщоті буття зберігає свій особливий незайманий простір», і цей «теплий міф» є «грунт і обрій усіх герасим'юкових картин, початок і кінець життєвих мандрів» [1, с. 431].

Міфологізація історичної боротьби проти «окупантів» усіх часів здійснюється саме на основі ритуального розмежування «своїх» і «чужих».

Щоб бути «своїм», треба бути прилученим до участі в колективному ритуалі: «Ти мусиш танцювати аркан. / Хоч раз», – пише поет у «Чоловічому танці». Співучасть у ритуальному чоловічому танці, який виконувався перед боєм, потрібна для того, щоб не вважатися «чужим», щоб мати певну родову приналежність (фактично, кровний зв'язок), а отже, і обов'язки, і причетність до надособистісної спільності, котра дає можливість доступу до трансцендентного, недосяжного «чужому»: «Хоч раз / ти стань у це найтісніше коло, / обхопивши руками плечі двох побратимів, / мертво стиснувши долоні інших, / і тоді в заповітному колі / ти протанцюєш під безоднею неба / із криком по-звіриному протяжним. / Щоб не випасти із цього грішного світу, / хоч раз / змішай із ближніми / піт і кров». Той, хто під час танцю розривав коло – не міг брати участі в інших діях колективу: нерозривність кола означала відповідальність кожного за всіх, бо від цього залежало виживання спільноти. «Мертво стиснути» долоні у танці, за Герасим'юком, – це

стояти з побратимами до смерті, бо танець є моделлю циклічності життя людини.

Коло «своїх» – повстанців чи воїнів-опришків – протистоїть «чужим» не тільки під час ритуалів, а й у бою. Місце дії поеми «1745 – Петрівка» спочатку там, де відбувається нарада опришків – у корчмі, в глибокому карпатському селі Ясіня, потім воно переноситься на площу міста Станіславів, де польський поет Францішек Карпінський спостерігає за стратою Довбушевого побратима Баюрака. Герасим'юк згадує документальний факт: ватажок опришків врятував цього «чужого» – майбутнього поета, – коли той ще був немовлям. Сам Францішек Карпінський згадує, що перед нападом Довбуша на дім його родини батько покинув помістя, залишивши вагітну дружину; опришки не вбили матір і дитя, натомість Довбуш попросив назвати немовля Олексою [8]. Коли Герасим'юк зображає, як Францішек Карпінський бачить страту опришка Баюрака, він наголошує на тім, що «спас опришок поета. Поет не спас».

Символічне значення має ще один епізод: у корчмі на горищі сидить побратим Федь, який, очевидно, страшує Довбуша і його побратимів. Його, «історичну постать», як пише Герасим'юк, не знаходить «чужий», і опришок злазить з поду через 200 років, тобто у 40-х роках ХХ століття, перероджуючись на повстанця.

Новий «чужий» – окупант – намагається розірвати коло міфологічного часу, в якому перебуває «земля». Він убиває «найкращих», вивозить на чужину цілі родини, запроваджує свої правила. Відколи «найкращих» було винищено, у карпатському просторі володарює «чужий», тож ключові локуси стають туристичними брендами, а сакральні місця – частинами туристичних маршрутів, де полюють на рештки «автентики».

Отже, основні історичні події, над якими рефлексує Василь Герасим'юк, стосуються середини ХХ століття, коли в Карпати приходять ті, хто змінив споконвічний устрій, – радянські окупанти. Місцеве населення іде у підпілля і чинить спротив тим, хто організовує хаос на їхній землі. Це є «історична рима» до боротьби опришків; однак змінюється ієрархічна вертикаль для

карпатців: «низ» стає «верхом», бо у місцях, де вони переховуються, – бункерах, схованках – здійснюються священні дієства. Спільнота карпатців, «свої» (зокрема поетові родичі), чинять опір окупантам, «чужим», – задля збереження автентичного «карпатського світу» і власної гідності.

.....

1. Моренець В. Оксиморон. Літературознавчі статті, дослідження, есеї / В. Моренець. – К. : Аграр Медіа Груп, 2010. – 528 с.
2. Неборак В. Поет «останніх речей»: Василь Герасим'юк і кінець міфології [Електронний ресурс] / В. Неборак. – Режим доступу: <http://litakcent.com>
3. Інший формат: Василь Герасим'юк / упорядник Т. Прохасько. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2004. – 60 с.
4. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / М. Еліаде. – К. : Основи, 2001. – 592 с.
5. Москалець К. «Папороть»: етика і поетика // Герасим'юк В. Папороть / К. Москалець. – К. : Просвіта 2006. – С. 294–322.
6. Герасим'юк В. Папороть / В. Герасим'юк. – К. : Просвіта, 2006.
7. Кісельова Л. Поетика та ідеологія міфу Василя Герасим'юка / Л. Кісельова. – К. : НАУКМА, 2016. – 106 с
8. Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem / F. Karpiński. – Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1987.